

ğu ve daha sonra *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm* adıyla şerhettiği *el-Uşû'lü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe*.

BİBLİYOGRAFYA :

Nüreddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi* (trc. Bekir Topaloğlu), Ankara 1982, s. 32; *Keşfü'z-zunûn*, I, 4, 620; II, 1892; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm* (nşr. Yûsuf Abdürrezzâk), Kahire 1368/1949, s. 18; a.mlf., *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadi Görüşleri* (trc. İlyas Çelebi), İstanbul 1996, s. 26; *İzâhu'l-meknûn*, II, 1630; Bustânî, *DM*, II, 618; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, I, 493, 662. İLYAS ÇELEBİ

□ İSLÂM TARİHİ VE MEDENİYETİ. İslâm tarih yazımında da ihtisar bir telif türü olarak kabul edilmiş ve birçok muhtasar yazılmıştır. İbn Haldûn, yeni bir eser telif etmenin yedi sebebinin sayarken bunlardan birinin okuyucuyu usandıracak derecede uzun yazılmış eserlerin telhis edilmesi olduğunu belirtir. Bir ilim dalındaki eserlerin çokluğunun o ilmin tahsiline engel olacağını söyleyen İbn Haldûn bunun yanında bir ilim dalına ait eserlerin çok muhtasar olmasını da doğru bulmaz ve bunun belâgatı ihlâl ettiği gibi konuyu anlamayı güçleştirdiğini ileri sürer (*Mukaddime*, II, 1279, 1280, 1283, 1284). Kâtib Çelebi de muhtasarın bir telif türü olduğunu kaydeder (*Keşfü'z-zunûn*, I, 35). İbnü'l-Esîr daha önce yazılan tarih kitaplarından bazılarının birçok sened ve rivayeti ihtiva etmesi yüzünden uzadığını, bazılarının ise yerli mâlûmatı veremeyecek kadar muhtasar olduğunu belirttiikten sonra kendisinin eserini bunlara dikkat ederek kaleme aldığını söyler (*el-Kâmil*, I, 2).

İslâm tarihinde ihtisar çalışmaları daha ziyade IV. (X.) yüzyıldan itibaren kendini göstermiştir. Bu yüzyıla kadar siyer, ensâb, tabakat ve genel tarih gibi alanlarda telif edilen eserlerdeki birçok bilgi ve rivayet Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *Târîhu'r-rusûl (ümem)* ve *'l-mülûk* adlı eserinde bir araya getirilmiş, böylece sonraki müellifler için bilgilere topluca ulaşma imkânı doğmuştur. Esasen Taberî de başlangıçta daha uzun bir metin oluşturmuş, ancak ardından bunu kısaltarak günümüze ulaşan kitabını kaleme almıştır (*Keşfü'z-zunûn*, I, 297-298). Tarihçiler, IV. (X.) yüzyıldan önceki dönem için bilgileri yeniden derlemeksizin olayları Taberî'den ihtisar etmeyi tercih etmişlerdir. Böylece umumi tarih yazmak isteyen bir müellif daha önce telif edilen bir veya birkaç esere müracaat eder, bunlardaki bilgileri bazan iktibas eder, çok defa da bu eserleri kısaltırdı. Kendi dönemine gelince gözlemleri-

ne, topladığı şifahi bilgilere ve resmî belgelere dayanarak eserini tamamlardı. Meselâ İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*'de IV. (X.) yüzyıl öncesi için Taberî'yi esas alırken İbnü'l-Esîr'den bir asır sonra *el-Muhtasar*'ını yazan Ebü'l-Fidâ, eserini İbnü'l-Esîr başta olmak üzere çeşitli kaynaklardan ihtisarla telif ettiğini belirtmektedir.

İslâm tarih yazıcılığında muhtasar eserlerin sayısı oldukça fazladır. Bunlardan bir kısmı şöylece sıralanabilir: İbn Hişâm, İbn İshak'ın yazdığı, Abbâsi Halifesi Mansûr'un çok geniş bulması üzerine yeniden gözden geçirip kısalttığı *es-Sire*'sini *es-Siretü'n-nebevîyye* adıyla tekrar ihtisar etmiş, bu eserin de çeşitli muhtasarlara yapılmıştır (*a.g.e.*, II, 1012-1013). Bunlardan İbrâhim b. Muhammed el-Murahhal eş-Şâfiî'nin *ez-Zahîre fî muhtasari's-Sire* ve İmâdüddin el-Vâsîti'nin *Muhtasaru Sireti İbn Hişâm* adlı eserleri önemlidir. Abdüsselâm Muhammed Hârûn'un *Tehzîbü Sireti İbn Hişâm*'ı ile Muhammed Aff ez-Zu'bî'nin ve Mısır'da bir heyetin yaptığı esere dair muhtasarlara da burada kaydedilmelidir. İbn Abdürabbih'in *el-İkdü'l-ferîd*'i Ebü İshak İbrâhim b. Abdurrahman el-Vâdîşî el-Kaysî ve İbn Manzûr tarafından ihtisar edilmiştir. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Eğâni* adlı eserinin günümüze kadar ondan fazla muhtasarı yapılmıştır. Bunlar arasında Vezîr el-Mağribî, Müsebbihî, İbn Nâkıyâ, İbn Vâsil ve İbn Manzûr'un çalışmaları zikredilebilir. Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in *Târîhu medîneti Dimaşk*'inin pek çok muhtasarı yazılmıştır. Ebü Şâme el-Makdisî eseri iki defa ihtisar etmiştir. İbn Manzûr da kitabı *Muhtasaru Târîhi Dimaşk* adıyla kısaltmış, Süyûtî eserden bazı seçmeler yaparak *Tuhtetü'l-müzâkir fî'l-muntekâ min Târîhi İbn 'Asâkir* adlı eserini, Ahmed b. Abdüddâim el-Makdisî de kitaptan seçtiği bölümlerle *Fâkihîtü'l-mecâlis*'ini yazmıştır. Ayrıca Bedreddin el-Aynî de eseri özetlemiştir. İsmâil b. Muhammed el-Cerrâh'ın yaptığı muhtasar *el-İkdü'l-Fâhîr bi-Târîhi İbn 'Asâkir* adını taşımaktadır. Abdülkâdir Bedrân'ın ihtisarı *Tehzîbü Târîhi Dimaşk* ismiyle yayımlanmıştır. Bûndârî, İmâdüddin el-İsfahânî'nin *el-Berku's-Şâmî* adlı eserini *Sene'l-Berki's-Şâmî*, aynı müellifin *Nuşretü'l-fetre* ve *'uşretü'l-kafre (fitre)* isimli kitabını *Zübdetü'n-Nuşra ve nuhbetü'l-uşra* adıyla kısaltmıştır. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Ebü Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ'* adlı eserindeki bir kısım rivayetleri özetlemiş veya çıkarmış, bunun yanında bazı yeni şahısları ilâve ederek Şı-

fatü's-şafve'sini kaleme almıştır. İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*'ını Musannifek adıyla bilinen Ali b. Muhammed *Muhtasarü'l-Muntazam ve mültekatü'l-mültezem* ismiyle ihtisar etmiştir. İzzeddin İbnü'l-Esîr'in *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*'ı Sem'ânî'nin *Kitâbü'l-Ensâb*'ının bir muhtasarıdır. Süyûtî de İbnü'l-Esîr'in *el-Lübâb*'ını *Lübbü'l-Lübâb fî tahrîri'l-ensâb* adıyla kısaltmıştır. İbnü'd-Dübeysî'nin *Zeylü Târîhi Medîneti's-selâm Bağdâd*'ını özetleyen Zehebî eserine *el-Muhtasarü'l-muhtâc ileyhi min Târîhi İbnü'd-Dübeysî* adını vermiştir. İbn Müyesser'in *Ahbâru Mısır*'ını (*Târîhu Mısır*) Makrîzî *el-Muntekâ min Ahbâri Mısır* ismiyle ihtisar etmiştir. İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân*'ı aralarında müellifin oğlu Mûsâ b. Ahmed ile İbn Habîb el-Halebî ve Bedreddin el-Aynî'nin de bulunduğu birçok kişi tarafından kısaltılmıştır. İbn Hacer el-Askalânî, İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'sinden bazı olayları seçip ihtisar etmiş, ayrıca bazı ilâvelerde bulunmuştur. Eser, *Mâ verede mine'r-rivâye fî'l-Bidâye ve'n-nihâye* (*Telhişü'l-Bidâye ve'n-nihâye*) adıyla bilinmektedir. Nehrevâlî'nin *el-İ'lâm bi-a'lâmî Beyti'llâhi* (*Beledi'llâhi*)'l-*harâm* adlı eserini müellifin yeğeni Abdülkerîm b. Muhibbüddin el-Kutbî *İ'lâmu 'ulemâ'i'l-a'lâm bi-binâ'i'l-Mescidi'l-Harâm* ismiyle kısaltmıştır. Osmanlı tarihçiliğinde de bu tür eserlere rastlanır. Umumi bir tarih kaleme alan Mustafa Cenâbî'nin *el-'Aylemü'z-zâhîr*'inin Arapça muhtasarı *Nihâyetü'l-merâm* adını taşır. Bu muhtasar *Dürr-i Mekkûn* (*Gülşen-i Tevârih*) adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Ayrıca Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yûsuf el-Karamânî *el-'Aylemü'z-zâhîr*'i *Ahbârü'd-düvel* adıyla kısaltmıştır.

Bazı tarihçiler kendi çalışmalarını ihtisar ederek yeni eserler meydana getirmişlerdir. Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî *Ahbârü'z-zamân* isimli kitabını kısaltıp *el-Kitâbü'l-Evsaf*'ı, bunu da kısaltmak suretiyle *Mürücü'z-zehab*'i telif etmiştir. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* adlı eserini kısaltmış ve buna da *Şüzürü'l-uhûd fî târihi'l-uhûd* ismini vermiştir. İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*'ini *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb*, Ebü Şâme el-Makdisî *Kitâbü'r-Ravzateyn*'ini *'Uyünü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Şalâhiyye* (*Muhtasarü'r-Ravzateyn*) adıyla kısaltmıştır. İbnü'l-İbrî, Süryânice yazdığı umumi tarihini *Târîhu muhtasari'd-düvel* (*Muhtasaru târihi'd-düvel*) adıyla ihtisar etmiştir. Zehebî *Târîhu'l-İslâm*'ı-

MUHTASAR

ni *el-İber fi haberî men gaber* ismiyle kısaltmıştır. Aynı müellifin *Düvelü'l-İslâm*'ı da *Târîhu'l-İslâm*'ın muhtasarı durumundadır. İzzeddin İbn Cemâa, *el-Muhtasarü'l-Kebîr (es-Siretü'l-kübrâ)* adıyla bilinen kitabını ihtisar ederek *el-Muhtasarü's-şâğır'ini (es-Siretü's-şugrâ)* kaleme almıştır. Takıyyüddin el-Fâsî, *Şifâ'ü'l-garâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm*'ını dört defa kısaltmış ve bu eserlerine *Tuḥfetü'l-kirâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm*, *Taḥşilü'l-merâm min târihi'l-Beledi'l-harâm*, *Hâdi zevi'l-efhâm ilâ târihi'l-Beledi'l-harâm* ve *ez-Zühürü'l-muktefafe min târihi Mekketel-müşerrefe* adlarını vermiştir. Fâsî, Mekke hakkında en geniş ansiklopedik eser olarak bilinen *el-İkdü's-semîn fi târihi'l-beledi'l-emîn* isimli kitabını da *Ucâletü'l-kırâ li'r-râgıb fi târihi Ümmi'l-kurâ* adıyla kısaltmıştır. Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm* ve Birzâlî'nin *el-Muktefâ* adlı eserlerine beş ciltlik bir zeyil yazmış, daha sonra bu zeyil iki cilt halinde ihtisar etmiştir. Bedreddin el-Aynî, *İkdü'l-cümân (Târîhu'l-Bedrî)* adlı umumi tarihini kardeşi Şehâbeddin Ahmed'le birlikte *Târîhu's-Şihâbî* ismiyle sekiz cilt, ayrıca yalnız olarak *Târîhu'l-Bedr fi evşâfi ehlil'asr* adıyla üç cilt halinde kısaltmıştır. İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*'sini *el-Envârü'z-zâhire ve'l-kevâkibü'l-bâhire mine'n-Nücümü'z-zâhire*, Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-vefeyât*'ına zeyil olarak yazdığı *el-Menhelü's-şâfi*'yi de *ed-Delîlü's-şâfi 'ale'l-Menhelü's-şâfi* ismiyle ihtisar etmiştir. İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühür*'unu *Cevâhirü's-sülûk fi'l-hulefâ* ve *l-mülûk* ismiyle kısaltmıştır. Osmanlı tarihçisi Matrakçı Nasuh, bir dünya tarihi şeklinde hazırladığı *Mecmau't-tevârih*'ini *Câmü't-tevârih* adıyla ihtisar etmiş, Osmanlı tarihine ait kısmı da müstakil bir cilt halinde yeniden hazırlamıştır. Âlî Mustafa Efendi *Künhü'l-ahbâr*'ını kısaltarak *Fusûlü'l-hal ve'l-akd* adlı eserini meydana getirmiştir.

Belirli bir eserin ihtisarı söz konusu olmadan bir hususta bilgi vermek amacıyla telif edilen muhtasar türleri de vardır. Meselâ İbn Abdülber en-Nemerî siyere dair kitabına *ed-Dürrer fi'htişâri'l-meğâzi ve's-siyer* adını vermiştir. İbn Ebü'd-Dem'in Hz. Peygamber dönemiyle başlayıp 628 (1231) yılına kadar gelen eseri *Kitâbü't-Târîhi'l-İslâmiyyi'l-muhtasar* ismini taşımaktadır. İbnü's-Sâî'nin, 595-606 (1199-1209) yıllarına ait IX. cildi günümüze ulaşan *el-Câmî'u'l-muhtasar fi*

unvâni't-tevârih ve *'uyûni's-siyer* adlı eseri diğer bir örnektir. Abdülvâhid el-Merrâküşî, Muvahhidler devri başta olmak üzere Endülüs tarihi ve hükümdarları hakkında bilgi vermek için kaleme aldığı eserine *el-Mu'cib fi telhîsi aḥbâri'l-Mağrib* ismini vermiştir. Kâfiyecî'nin *el-Muhtasar fi 'ilmi't-târîhi*, müellifin tarihle ilgili görüşlerini kısa bir şekilde anlatmak üzere kaleme aldığı bir kitaptır. Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi aḥbâri'l-beşer* adlı umumi tarihinin mukaddimesinde, kitabını geniş hacimli eserlere başvurmaya ihtiyaç kalmayacak şekilde değişik müelliflerin çalışmalarından ihtisar ettiğini belirtmiştir. Bâbürlüder devri tarihçisi Abdülkâdir Bedâünî, Hindistan tarihine dair eserine *Muntehabü't-tevârih* ismini vermiştir. Osmanlı tarihçiliğinde de özellikle *Muhtasar Târih-i İslâm* (Mizancı Murad), *Muhtasar Târih-i Umûmî* (Mizancı Murad), *Muhtasar Târih-i Beşer*, *Naîmâ Târîhi Muhtasari*, *Muhtasar Osmanlı Târîhi* gibi eserler dikkat çeker. Ahmed Câvid Bey, XVII ve XVIII. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin eserlerinden yaptığı seçmeleri *Muntehabât-ı Câvid Bey* adı altında toplamıştır.

Bazı müellifler, bir eseri ihtisar ettikten sonra o esere daha sonraki dönemlere ait olayları da ilâve etmişlerdir. Böylece bir telif türü olarak hem ihtisar hem zeyil aynı çalışmada bir araya getirilmiştir. Meselâ Zeynüddin İbnü'l-Verdî *Tetimmetü'l-Muhtasar fi aḥbâri'l-beşer*, İbn Habîb el-Halebî *el-Fevâ'idü'l-muntekâh* ve Ebü'l-Velîd İbnü's-Şihne *Ravzü (Ravzâtü'l-menâzir* isimli eserlerinde Ebü'l-Fidâ'nın *el-Muhtasar*'ını özetlemiş ve esere kendi dönemlerine kadar gelen birer zeyil yazmışlardır. Hasan Beyzâde, Hoca Sâdeddin Efendi'nin *Tâcü't-tevârih*'ini kısaltmakla kalmamış, ona kendi zamanındaki olayları da eklemiş, böylece *Telhîs-i Tâcü't-tevârih* adlı eserini kaleme almıştır. Aynı şekilde Mısır Valisi Ahmed Paşa'nın kâtibi Âlî, Nehrevâlî'nin *el-Berku'l-Yemânî fi'l-fethi'l-'Osmânî* isimli kitabını tercüme ederek kendi zamanındaki tarihî olayları da ilâve etmiş ve çalışmasına *Telhîsu Berku'l-Yemânî* adını vermiştir (*İA*, XII/1, s. 149).

Öte yandan bazı müellifler hacimli eserleri ihtisar etmekle meşhur olmuştur. İbn Manzûr, İbn Sa'd'ın *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-küb-râ*, Câhiz'in *Kitâbü'l-Ḥayevân*, Ebü'l-Ferrec el-İsfahânî'nin *el-Eğânî*, İbn Abdürabbih'in *el-İkdü'l-ferîd*, İbn Bessâm eş-Şenterî'nin *ez-Zahîre fi meḥâsini ehlil-Cezîre*, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu*

Bağdâd, İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dimaşk*, Seâlibî'nin *Yetimetü'd-dehr* ve Ebü'l-İshak el-Husrî'nin *Zehrü'l-âdâb*'ını özetlemiştir. Safedî onun ihtisar etmediği hemen hiçbir hacimli kitap kalmadığını, oğlu Kutbüddin de ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybedecek şekilde çok kitap okuyup bunları ihtisar eden babasının vefatında kendi hattıyla 500 cilt muhtasar bıraktığını söyler (Safedî, V, 56-57). Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe, İbn Habîb el-Halebî'nin *Dürretü'l-eslâk fi devleti'l-Etrâk*'inden seçmeler yaparak *Muntehabü Dürreti'l-eslâk*, Zehebî'nin *el-İber*'ini ihtisar edip *Muhtasarü'l-İber*'ini telif etmiştir. İbn Kâdî Şühbe, Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dimaşk*, Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm*, Nâsrüddin İbnü'l-Furât'ın *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk*, İbn Dokmak'ın *Nüzhetü'l-enâm fi târihi'l-İslâm* gibi eserlerinden seçmeler yaparak başka eserler de hazırlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 291; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (Amrî), I, neşredenin girişi, s. 35; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I, 2; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi aḥbâri'l-beşer*, Beyrut 1375/1956, I, 10-11; Safedî, *el-Vâfi*, V, 56-57; İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1983, II, 1279, 1280, 1283, 1284; *Keşfü'z-zunûn*, I, 27, 35, 294, 297-298; II, 1012-1013; Babinger (Üçok), s. 332, 347, 423; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 54, 186, 187; Chase F. Robinson, *Islamic Historiography*, Cambridge 2003, s. 178; R. Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi -Bir Sosyal Tarih Uygulaması-* (trc. Murtaza Bedir - Fuat Aydın), İstanbul 2004, s. 168; Cengiz Orhonlu, "Telhîs", *İA*, XII/1, s. 149.

CASİM AVCI

el-MUHTASAR

(المختصر)

Ebü'l-Kâsım el-Hırakî'nin

(ö. 334/946)

Hanbelî fikhına dair
ilk klasik metin kabul edilen eseri

(bk. HIRAKÎ).

el-MUHTASAR

(المختصر)

Kudûrî'nin

(ö. 428/1037)

Hanefî fikhına dair eseri.

Hanefî mezhebinde en çok güvenilen temel metinlerden biridir. Mâlikî literatüründe Halîl b. İshak el-Cündî'nin *el-Muhtasar*'ı için olduğu gibi Hanefî literatüründe de "el-kitâb" dendiği zaman Kudûrî-